

Peter Pöthe:

Ochrana dětí před násilím a zneužíváním-psychoanalytická východiska

Vážení přítomní, kolegyně, kolegové,

Doufám že toto téma vás moc nezatíží před obědem, ačkoli k problematice systematickému násilí a zneužívání dětí nelze asi přistupovat bez toho abychom se ním necítili „emočně zasaženi“. Ať už máme s týráním a sexuálním zneužíváním v dětství přímou či nepřímou zkušenost, vždy je tato zkušenost nepříjemná. Do té míry nepříjemná, že se tomuto tématu nevědomě snažíme vyhnout, tím, že je racionalizujeme, negujeme anebo vytěšňujeme, a to i tehdy, když se to týká našich vlastních, velkých či malých pacientů. Akt zlovolné agrese vůči bezbrannému dítěti v nás může vyvolat pocity hněvu, strachu, lítosti, bezmoci, studu či beznaděje. Jako psychoanalyticky orientovaní terapeuti máme dostatečné teoretické a praktické možnosti k tomu, abychom těmito a dalšími negativními emocemi nemuseli být sami traumatizováni a abychom je nemuseli přenášet na pacienta prostřednictvím projektivní identifikace.

Koncept projektivní identifikace nám naopak může posloužit tomu, abychom v těchto protipřenosových emocích a postojích rozpoznali emoce a postoje traumatizovaného pacienta, který jsou na nás masivně projikovány. Rozpoznání protipřenosových pocitů nám tak poslouží k hlubšímu vhledu do nevědomých emocí a procesů. Není vyloučeno, že naše postoje k získanému analytickému „materiálu“, zrcadlí nejen emoce, které pacient během traumatického aktu prožíval, ale i jeho psychické obrany. Z tohoto pohledu by bylo zajímavé vědět, nakolik byla změna původního traumatického modelu na modely, které traumatizaci pacienta v dětství relativizují a přesouvají na rovinu psychické reality, způsobena Freudovou protiidentifikací s disociativními obranami traumatizovaných pacientek.

Naštěstí psychoanalytická věda nabízí dostatek východisek, pomocí kterých se traumatizaci v dětství dá nejen porozumět, ale také léčit její následky a dokonce předcházet jejímu vzniku. Nevím jestli je to náhoda, ale byli to především maďarští psychoanalytici, kteří realitu traumat v dětství brali vážně, ať už mluvíme o Ferenczim, Bálintovi, anebo Fonagym. Fonagyho výzkumy transgeneračního přenosu attachmentu třeba prokazují, že podstatu zanedbávání či týrání dítěte v rodině je třeba hledat v individuální vztahové historii rodiče, nikoli v sociálních a kulturních poměrech rodiny. Násilí a zneužívání dítěte v rodině je totiž jevem, které se žádné společenské, etnické či náboženské skupině nevyhýbá a prochází celou společností.

Typ vazby a rizika vzniku týrání v rodině

Z pohledu Bowlbyho teorie attachmentu, který já nazývám vazbou, je při vzniku traumatizace dítěte v rodině důležité, jaký typ vazby měl rodič ke svému rodiči v dětství. K měření kvality vazby v dospělém věku bylo vyvinuto několik technik, mezi jinými i test Adult Attachment Interview. AAI, který vypracovaly spolupracovnice Bowlbyho Nancy Kaplan a Mary Main, zahrnuje speciální techniku dotazování na rané vztahy a zkušenosti z dětství. Podobně jako u dětí lze dospělé jedince rozdělit na několik skupin.

Jistí (secure) nebo autonomní dospělí explorigují svoje myšlenky, pocity a vzpomínky jasným a koherentním způsobem. I když popisují těžkosti s rodiči, včetně traumat a opuštění, jsou schopny udržovat rovnováhu a integrovat svoje minulé a současné prožitky.

Odmítající (dismissing) dospělí snižují význam zkušeností, které jsou spojené s vyhledáváním bezpečné vazby. Prezntují se jako nezávislí, silní, nesaženy svým okolím. Mají tendence idealizovat své své rodiče a dětství popisují jako báječné a bezpečné, aškoliv

postrádají jakoukoli konkrétní vzpomínku, která by toto potvrzovala. Často mají potíž vzpomenout si na nějakou smutnou nebo stresující událost z dětství. Podobně jako děti s vyhýbavou vazbou i jejich IPM organizovaný kolem deaktivace attachmentu.

Zapletení (enmeshed) dospělí jsou „chyceni“ ve svých vztazích. Při sdělování svých zkušeností z dětství se nemohou dostat z prožívání rodinných problémů, ze kterých jim hněv nedovoluje uniknout. Jejich pocit identity (self) je slabý a zůstávají ne pozici neschopnosti vyhovět požadavkům rodičům. Podobně jako je tomu u dětí s ambivaletní vazbou, jejich IPM jsou organizované tak, aby vazbové chování (attachment related behaviour) odpojili od své zkušenosti. Toto odpojení nebo diskonekce se děje na reprezentativní úrovni a způsobuje, že ve své snaze podat koherentní výklad svých zkušeností zůstávají zmatení.

Nerozřešení (unresolved) dospělí ukazují významnou míru dezorganizace a kognitivní přesvědčení, které se jeví jako výsledek traumatu v dětství. Do tohoto traumatu zařazujeme ztrátu, tělesné týrání, sexuální zneužití a alkoholismus rodiče. Jejich projevy zahrnují ztrátu víry, neobvyklou pozornost ohledem detailů. V některých případech iracionálně věří tomu, že příčinou traumatu byli oni sami, v jiných jsou minulými zkušenostmi zcela zahlceni. V podstatě jde o to, že tito dospělí nedokončili svoje truchlení, což se projevuje tím, že jejich IPM jsou dysregulované a rozvrácené.

Mezi typem vazby měřené v SST a v AAI v dospělosti byla v longitudinálních studiích prokázána zhoda až v 75% případech. Tyto závěry svědčí o vysoké stabilitě IPM, které zůstávají ve většině případů relativně stabilní celý život. Existuje několik faktorů, které tyto modely, které Bowlby ne nadarmo pracovní, mají moc do určité míry měnit a to jak v dětství tak v dospělosti. Typ vazby rodiče více méně odpovídá typu vazby jeho dítěte, co by znamená, že existuje transgenerační přenos vazby.

Vyjádřením vazby v dospělosti v kontextu vztahu rodič -dítě je kvalita jeho péče a schopnost nabízet ochranu dítěti. Zjistilo se, že matky, které mají děti s vyhýbavou vazbou, svůj systém pečujícího chování (caregiving system) deaktivují. Tyto matky se ve své roli cítí nepohodlně, prožívají se jako bezcenné, nehodné bytosti. Jejich negativní sebehodnocení souvisí s jejich zkušeností s vlastními matkami, které byly na jejich vazbové chování dostatečně neodpovídaly a neposkytovaly jim bezpečnou ochranu.

Dalším typem matek jsou matky dětí, u kterých byla zjištěna ambivaletní vazba. Matky těchto dětí popisují péči o dítě jako ideální, až zábavný proces, svoje dítě prožívají nekriticky, nereálně pozitivně a jindy naopak zcela opačně náhle začaly, jako těžko zvladatelné, problematické, nezralé a vzteklé. V situaci ohrožení dítěte reagují opožděně, nebo poskytují pouze limitovanou ochranu.

Model péče matek dětí s dezorganizovanou vazbou je rozvrácený, chaotický. subjektivně se tyto matky prožívají jako bezmocné, postrádající základní zdroje k zvládnutí dítěte, neschopné adekvátní péče a ochraňování dítěte. V péči o dítě často užívají tělesného a psychického násilí, trestání, hysterii. Svoje děti popisují jako nezvladatelné, divoké, chaotické. Intrapsychická reprezentace vztahu s dítětem často odráží „výměnu rolí“, která dítěti umožňuje pečovat o sebe způsobem, že pečuje o svou matku.

Postoje společnosti

Zkoumání typu vazby a osobní historie matky je tedy v prevenci při hodnocení rizika vzniku týrání a zanedbávání dítěte minimálně stejně důležité, jako zkoumání vnějších rizikových podmínek péče o dítě. Jsou to především lékaři tzv.první linie péči o dítě, porodníci, pediatři, a sociální pracovníci, kteří „rizikové“ maminky a rodiny mají „vytipovat“ zprostředkovat jim náležitou psychologickou péči. Realita sociálně-právní ochrany dítěte v ČR, kdy pozornosti odpovědných „utečou“ i zjevné případy týrání a zneužívání, však svědčí o tom, že prevence traumatizace dětí je u nás spíše nedostupným ideálem. Výsledek soudního projednávání kauzy B.Kulinského obviněného se sexuálního zneužívání dětí ve sboru Bambini di Praga, kterého jsem se zúčastnil jako svědek obžaloby, může být dokladem toho,

jak si česká společnost váží svých dětí. Je otázkou nakolik jsou deklarativní projevy v rámci různých benefičních akcí, projevem skutečného zájmu o jejich dobro, a nakolik projevem izolace afektů a vytěsněním jejich utrpení do marginální sféry našeho vědomí a svědomí. Na rozdíl od běžně projevovanému a deklarovanému sentimentu se skutečné statosti o osudy emočně, tělesně a sexuálně zneužívaných dětí v rodinách a institucích kolektivní péče dostává velmi málo. Ne náhodou jsou v parlamentu mnohem více přijímány zákony o myslivcích, majitelů psů, o důchodcích, a dalších lobbistických skupin, než zákony, které na ochranu dětí. Nejen u nás, ale všude na světě, se při tom děti stávají prvními a nejtěžšími oběťmi válek, ekonomických či politických krizí. V důsledku neumětelsví či nezájmu některých státních institucí a převedším politiků, které děti bohužel nemohou nezvolit, se zájmu o opuštěné a týrané děti chopily některé nestátní instituce, které pracují neprofesionálně a účelově, jako např. Fond ohrožených dětí. Nedávno se mi například vysoce postavená kriminalistka svěčila, že její oddělení vyšetřující delikty proti dětem, bylo do té míry personálně a technicky omezeno, že má pocit, že její práce na ochranu dětí již nemá smysl. Zdá se, že čím je stát bohatší, jím více předává „velení“ těm, které sám právem kritizuje.

Domnívám se, že dlouhodobý nízký zájem o problematiku péče a ochrany dětí ohrožených násilím, se dá vysvětlit nejen tím, že děti nejsou politicky straktivním tématem, ale také i psychickými obrannými mechanismy, které společnost i jednotlivci nevědomě používají. Ze zkušenosti například vím, že ten kdo o existenci a rozsahu ubližování dětem napříč společnostmi mluví, se sám stává terčem agresivních projekcí veřejnosti. Tím, že společnosti nastavuje pravdivé zrcadlo, zasahuje do narcistických struktur jednotlivců i skupin. Stává se tak zdrojem zneklidnění plynoucího z ohrožení narcistické rovnováhy „hodných, spravedlivých a moudrých“ rodičovských autorit, jakými všichni chceme být, a jakými chceme vidět i svoje rodiče. Ten, kdo pravdivě referuje o široce rozšířeném fenoménu násilí na konkrétních, nikoli abstraktních, „cizích, „našich““ dětech, konfrontuje ostatní nejen s vlastním selháním ale také s možnými vlastními negativními či traumatickými zkušenostmi, což hrozí ztrátou idealizovaných rodičovských objektů.

Narcisticky nikoli skutečný zájem o děti ve společnosti znamená, že dítě je pro rodiče, které dnes volí kdy a jaké dítě se mu narodí, více narcistickou investicí, než biologickou nutností. Potřeby dětí tedy společnost vnímá především z pohledu uspokojení svých vlastních, obvykle narcisticky motivovaných potřeb, tedy nikoli z pohledu potřeb samotného dítěte, natožpak z pohledu potřeb dalších, vzdálených generací.

I z těchto důvodů se práce s ohroženými dětmi potýká s nevědomým odporem institucí a veřejnosti. Ti, kteří to z jakýchkoli důvodů, myslí s pomocí obětem vážně, mají zkušenost, kterou můžu shrnout následovně: „nelze vytáhnout dítě z hovna bez toho, abychom se sami ušpinili“.

Jako terapeuti se samozřejmě můžeme k těmto otázkám stavět rezervovaně a řešit proběhlá traumata pouze s pacientem, tedy nikoli v rámci celé společnosti. Ačkoli zde je na místě otázka tzv. ohlašovací povinnosti, která zcela anonymní řešení některých případů vylučuje. Jako psychoanalyticky orientovní pracovníci však také chápeme, že traumatizace má daleko širší, než individuální rozměr. Transgenerační přenos zneužívání a týrání v rodinách můžeme účinně vysvětlit a „ošetřit“ pomocí geniálních konceptů repetice traumatu a identifikace a agresorem, kdy se násilník stává součástí superega oběti. Adekvátní terapií můžeme ovlivnit nejen fungování jednotlivce, ale pravděpodobně i několik následujících generací. V tomto vidím naši odpovědnost především.

Následující kasuistika ukazuje, jak je tento cíl podmínkách naší současné společnosti, obtížný, a pro určité skupiny lidí v naší zemi, prakticky nedosažitelný. Na tomto případě jsem se také pokusil demonstrovat následky traumatizace v kontextu různých vývojových období života dítěte.

Kasuistika: PIŠTA

O Pištovi jsem po prvé slyšel od jeho třídní učitelky. Chodil do sedmé třídy základní školy zanedbaného sídliště na okraji okresního města na severu. Ve třídě patřil mezi nejlepší žáky, pokud tam ovšem byl. Už více než rok školu vynechával. Bez omluvení se nedostavil na vyučování už asi dvacetkrát. Toulal se po městě nebo „kdo ví kde“. Přehled o tom co přesně dělá neměl nikdo, dokonce ani jeho matka. Po té co chlapci v devíti letech umřel otec, vychovávala Pištu a jeho o tři roky mladší sestru sama. Matka byla prodavačkou v obchodě, pracovala často přesčas, i o víkendech. Podle paní učitelky se matka, navzdory těžké práci zajímala se o syna jak to jen šlo. Na třídní schůzky chodila pravidelně, svého syna zapsala do několika kroužků, mimo jiné „do houslí“. Na housle měl velké nadání, ale v poslední době začal „kašlat“ i ně. „Flákal“ co se dá, a navíc byl čím dál více drzý. A to nejen ve škole, na učitele, a spolužáky, ale i doma, na svou mámu. Tu údajně fyzicky napadl, což se paní učitelka dozvěděla, když se před spolužáky chvátil, jak mámu zmlátil. Ve škole se také vědělo, že chlapec pravidelně kouří marihuanu a pije alkohol.

Dle paní učitelky matka, navzdory své velké obětavosti, výchovu syna nezvládala. Byla na něj prý příliš hodná, nedovedla mu nic odmítnout. Ze starosti o osud nadaného kluka se škola obrátila i na místní Odbor sociálně právní ochrany dětí. Sociální pracovnice z místního úřadu žádost školy o prošetření poměrů v rodině odmítly jako neodůvodněnou. Rodinu prý znají a vědí, že se jedná o běžnou situaci, „na to, že jsou to Romové, fungují ještě dobře, máme horší případy...“, sdělily do telefonu. Na základě osobní známosti se třídní učitelka Pišty obrátila přímo na mě. Domluvili jsme se, že na matku „zatlačí“, aby mi co nejdřív zavolala a já je co v nejkratší době objednáme ke mně na konzultaci.

Matka ke mně přišla po prvé sama. Zpočátku se mě nejistě snažila přesvědčit, že žádné velké problémy nemají, že syn „pouze“ nerad chodí do školy a že je drzý. Dozvěděl jsem se od ní, že jí manžel umřel před čtyřmi lety a je jí to líto, i když byl na ní hrubý. Často jí nadával a občas jí i bil. „Občas“ znamenalo jednou až dvakrát týdně, většinou po tom, co se vrátil z hospody. V opilosti jí manžel hrubě urážel, mlátil pěstmi do břicha anebo do zad, když ležela na zemi. Nejvíce ho prý štvalo, že ho neobsluhovala dost rychle, nedosolila polévku nebo nepřišla včas domů z práce. Nepamatovala si, kdy „hádky“ začaly, a zda byl Pišta jejich svědkem od narození. Ale „určitě“ viděl otce mlátit jí, když mu byly tři-čtyři roky. Vybavila si, jak jí nechtěl pouštět ráno ze školky, protože se prý o ní bojí. „...já si přesně nevzpomínám kdy to bylo, u nás bylo veselo vždycky....utekla jsem před manželem do dětského pokoje., odtud mě pak vytáhl za vlasy a mlátil“. Malý Pišta se před zuřícím otcem zamykal na WC. Otec ho ale většinou násilím vytáhl a „dostal co proto““. Když byl chlapec větší začal se proti tátovi stavět. Bránil mámu, když jí bil, dokonce ho i sám napadl. Pak se poprali. Jelikož mu tehdy mohlo být sedm-osm let, dopadlo to pro něho vždy hrozně. Máma se na něho zlobila že otce „provokuje“. Největší peklo otec dělal, když mu matka hrozila rozvodem. Tehdy vyhrožoval, že jí i děti a pak i sebe pozabíjí. Svoji hrozbu nakonec opravdu splnil, naštěstí jenom na sobě. Jednou se po návratu z hospody v kůlně oběsil.

Od té doby matka žádného partnera neměla. Neměla prý na to ani čas, ani náladu. Všechnu svoji energii soustředila na syna a na dceru. Dceři bylo devět a už taky začínala zlobit. O synovi říkala: „je to hodný kluk, nic špatného by neudělal, to jeho kamarádi...tahaj ho ze školy, kdo ví kde se toulají....., je to škoda, je chytrý jako opice, po tátovi...“. Věděla, že to měl taky těžké, chtěla mu to všechno, „odplatit“. Přiznala se však, že se ho také někdy bojí. Už jí neposlouchá tak jako dříve, je drzý, a odmlouvá, dokonce jí někdy i vynadá. Naposledy tehdy, když po něm chtěla, aby si umyl boty. „vyjel“ po ní“, tak, že se lekla. Už jí několikrát vyhrožoval, že jí zmlátí, a jednou nebo dvakrát jí dokonce dal i facku. Ale „jinak“ byl hodný. O tom, že by chodil na pivo, nebo bral drogy, matka věděla pouze od paní učitelky, sama si ničeho nevěšila. Nicméně byla ráda, že mu chci pomoci. Řekla, že si nezaslouží skončit stejně

jako jeho otec. Ráda by ho za mnou přivedla, ale pochybovala, že se to povede. Je svéhlavý a dělá si co chce.

Pišta se však dostavil. Přiměl ho k tomu ředitel školy, kterého zřejmě ještě pořád respektoval. Přišel se svou mámou. Ačkoli mu bylo pouze třináct, byl téměř o hlavu vyšší než matka. Po té co mi neochotně podal ruku vysvětlil jsem mu důvod jeho návštěvy obavami lidí, kteří mají o něj starost, kterým na něm záleží. On sám jakékoli problémy popíral. S mámou se prý mají rádi, i když mu občas leze na nervy. Se ségrou to taky jde. Škola ho moc „nebere“, ale prý tam chodí rád. Kamarády prý měl jenom ve třídě. O partě, s kterou se měl toulat a pít, nepromluvil ani slovo. O otci mluvit nechtěl, pouze poznamenal, že byl na mámu zlej, a že ho není škoda. Neví proč by potřeboval moji pomoc, není přece žádný „psychouš“. S tím jsem samozřejmě souhlasil, ale taky jsem poznamenal, že je určitě spousta věcí, které ho štvou a o kterých nemá s kým mluvit. Neurčitě přikývl. Nakonec souhlasil s tím, že za mnou ještě přijde, ale jenom proto, že na něj tlačí ředitel, který je „férovej chlap“. Na další hodině se nám podařilo navázat „kontakt“, který stačil na to, abychom se domluvili na několika dalších konzultacích. Na příští domluvenou návštěvu už nedorazil. V ten den nebyl ani ve škole.

Opět jsme se viděli až po několika týdnech. Navštívil v doprovodu matky. Prý mu hrozí umístění do diagnostického ústavu. Oba z toho vypadali vyděšeně. Maminka prosila, abych to s ním ještě zkusil. Pišta se tvářil, že mu na tom doopravdy záleží, říkal: „do diagnostika se mi fakt nechce, to raději uteču...“. Po delším váhání jsem nakonec souhlasil s možností, že ho budu pravidelně jednou až dvakrát týdně vidat. Také jsem jemu i matce zdůraznil, že nedávám žádnou záruku, že ho z rodiny nevezmou a že to záleží hlavně na nich. Oba slibovali, že se bude snažit, tak jako nikdy před tím. Za přítomnosti vděčné matky jsme se pak domluvili na termínech návštěv.

Nebyl jist, do jaké míry chápe moje „objektivní“ možnosti a zda jim svým rozhodnutím nedávám falešnou naději. Naději, že dokážu zvrátit řetězec dlouholetého cyklu násilí, na kterém se svým selháním podepsali od otce přes matku, také lhostejní sousedi, příbuzní, a v neposlední řadě sociální pracovníci, kteří na jedné straně utrpení dětí a rodiny ignorovali, na druhé straně jí chtěly odstranit represí a izolací členů rodiny. Sám jsem od nabídnutých konzultací neočekával víc, než zmapování sado-masochistického systému, ve kterém Pišta vyrůstal a pokus o založení terapeutického vztahu. Vztahu, ve kterém by jeho emoční prožitky dávaly smysl a ve kterém by se možná po prvé v životě mohl cítit jako důležitá, smysluplná bytost, která svým pocitům a touhám rozumí a nemusí je pak traumaticky, na svůj úkor a na úkor svého okolí, odehrávat.

Rozsah a hloubku traumatických zkušeností a jejich intrapsychických reprezentací jsem u Pišty zatím mohl pouze odhadovat na základě mých teoretických znalostí a zkušeností z práce a pozorování týraných a zneužívaných dětí. V jeho konkrétním případě jsem nevěděl do jakého prostředí se narodil, v jakém emočním rozpoložení o něj maminka pečovala v prvních měsících a letech jeho života, a jaké k němu měla postoje ještě před narozením. Vzhledem k vysoké toleranci matky k násilnému chování manžela se s klidným výchovným prostředím v raném věku počítat spíše nedalo.

Děti jsou na náladu rodiče citlivé už od dob svého narození a pravděpodobně ještě dříve. Na pohodě a na míře citového naladění maminky závisí zda se dítě cítí v bezpečí a zda se naučí svým pocitům rozumět a regulovat je bez toho, aby v důsledku štěpení a projektivní identifikace docházelo k fragmentaci jeho self. Svým úzkostem, strachům a frustracím z neuspokojených potřeb se dítě naučí porozumět a symbolicky zpracovávat v případě že je matka na jeho negativní emoce dostatečně naladěná. Tehdy, když je dokáže rozpoznávat, přijímat, transformovat na symbolické významy, které pak dítěti vrací zpátky. Tomuto procesu říkáme kontejnování. V případě, že se matka cítí sama ohrožena například tím, že je vystavena verbálním či fyzickým útokům manžela, negativní emoce dítěte kontejnovat nedokáže. Namísto kontejnování je v „nestrávené“ podobě vrací zpátky dítěti, které je pak odštěpuje od svého self, kterého části pak formou projektivní identifikace umísťuje zpátky do

své matky nebo do jiného pečovatele. Výsledkem je porucha regulace emocí a narušení vývoje osobnosti, které se v dětství může diagnostikovat i jako „syndrom hyperaktivity a poruchy pozornosti“. K tomu, aby bylo dítě krátkodobě i dlouhodobě „poškozeno“ v důsledku násilí mezi rodiči, tedy nemusí být jeho účastníkem a dokonce ani jeho přímým svědkem.

Podle své maminky měl být Pišta svědkem násilí v rodině od svých tří nebo čtyřech let. Tedy ve věku, kdy je dítě už schopné vnímat jí a sebe odděleně. V tomto věku už to není „pouze“ abstraktní, nevyřešená úzkost vyplývající z omezené schopnosti matky kontejnovat jeho negativní emoce, nýbrž reálný strach spojený s konkrétními činy a emocemi konkrétní osoby, v tomto případě otce.. Strach o život mámy je strachem ze ztráty prvního, ve většině případů nejdůležitějšího zdroje bezpečí a uspokojení potřeb. Ve svém strachu o sebe se identifikuje s ohroženou matkou a její napadání prožívá jako útok na svoji integritu. Je to rovněž oidipický věk, kdy se chlapec připravuje na separaci od matky ve jménu nové genitální reality. Může se však dítě oddělovat od někoho o koho má strach? Mohl Pišta svoji mámu metaforicky opustit a přimknout se k otci, který jí a jeho reálně, nikoli metaforicky, ohrožoval na životě? Genitální realita měla pro Pištu katastrofický, nepřijatelný charakter. Je možné, že si chlapec našel svoje místo vedle matky nejen jako symbolický, nýbrž reálný ochránce před reálným nebezpečím. Mohl se tak cítit k ní více připoutaný, a méně závislý na riskantním potvrzení agresivním otcem. Dost možné, že jeho potřeba chránit mámu byla výsledkem identifikace s matčinými projekcemi o opravdovém, chránícím citovém partnerovi. Možná, že to byla matka, která svého syna nevědomě zneužívala jako svého ochránce před nebezpečným partnerem a udělovala mu tak roli, na kterou emočně ani fyzicky neměl. V důsledku násilného vztahu rodičů se tak Pišta mohl dlouhodobě ocitnout v pasti. V pasti závislosti na slabé a možná manipulující matce a strachu z agresivního, nevypočitatelného otce.

Aby situace nebyla příliš jednoduchá, Pišta byl obětí násilí nejen mezi rodiči, ale i násilí praktikovaném přímo ním. Tak to v případě domácího násilí bývá, že terčem násilí mezi partnery se stanou i jejich děti. Pišta byl pravděpodobně obětí hrubého bití, ponižování a zastrahování.

Tak jako jiné děti, i on se týrání přizpůsoboval, jak jen mohl. Děti na týrání reagují různě podle svého věku, pohlaví a charakteru ubližování, to znamená podle toho, zda se děje opakovaně, je spojeno s fyzickou bolestí, zda je předvídatelné, jak dlouho trvá krátce a podobně. Pokud se jedná například o opakované fyzické napadání, způsobování fyzické bolesti dítěti, například v případech krutého mučení dítěte anebo dlouhodobého sexuálního zneužívání, děti svoje bolestivé pocity a strach „izolují“ od probíhající události způsobem, že danou událost dítě sleduje jakoby ve filmu, bez jakýchkoli pocitů strachu, úzkosti či studu. Tento obranný mechanismus je někdy spojen s mechanismem vytěsnění, kdy se izoluje a vytěsní do nevědomí nejen pocity (afekt), ale i samotnou událost. V případě této obrany, kterou říkáme disociace, se dítě odděluje nejen od svých pocitů, ale i od celé události, na kterou pak nemá žádnou asociaci. To, co dítěti týrající osoba prováděla, je pak jeho vědomí zcela nedostupné a v nevědomí zakódované ve formě implicitní vzpomínky, bez časových a příčinných souvislostí.

Disociace a izolace afektu jsou však jen některými obranami, kterými se děti chrání před negativními pocity. Jedním z pocitů, které týrané dítě prožívá ze všeho nejhůře je pocit totální ztráty kontroly. Dítě v moci násilného dospělého nemá vládu nad tím, co se s ním děje, kdy zase dostane ránu anebo jak dlouho to bude trvat. Příkladem může být dospívající klientka, která mi sdělovala, jak jí měl otec ve zvyku vzbudit v kteroukoli noční hodinu a mlátit jí hlavou o zeď bez jakéhokoli odůvodnění či srozumitelného kontextu. Nejhorším subjektivním prožitkem klientky byla skutečnost, že nikdy nevěděla, kdy jí to otec udělá příště, kdy a kolikrát se to stane.

Jednou z psychických obran proti tomuto pocitu bezmoci a ztrátě kontroly, je ztotožnění se dítěte s týrající osobou. „Identifikace s agresorem“ jak tuto obranu pojmenovala

a popsala slečna Anna Freud, umožňuje týranému jedinci dosáhnout pocit kontroly a určité moci nad agresorem. Pomůže mu vytvořit iluzi, že to, co se mu děje, je něco, co dává smysl a co lze vysvětlit, například špatným chováním, neposlušností, anebo doslova tím, že se dítě vůbec narodilo. Identifikace s agresorem je spojena s představou, že jedinec sám sebe trestá za svoje špatnosti a chyby. Tato obrana je nejen spojena s potřebou vrácení pocitu kontroly, ale i s potřebou uchovat si týrajícího rodiče jako dobrou, pozitivní autoritu, jako „dobrý objekt“. Jedním z paradoxů dětské psychiky totiž je, že ten, na kom dítě existenčně závisí je důležitější než ono samotné.

i.

ii. Psychické obrany

S určitou fantazií můžeme vidět, že některé psychické obrany u lidí, odpovídají obranným strategiím v živočišné říši. získaných během evoluce. Například disociaci může ve zvířecí říši odpovídat obrana ztuhnutím. Tuto obranu používají například malá zvířata, které ztuhnou, když se ocitnou „zoči-voči“ velkému zvířete, kterého nemohou ani porazit v boji ani uniknout. Vedle prvních dvou, a známějších „evolučních obran“, kterými jsou útok a útek /fight, fight/ je ztuhnutí /freeze/ nebo disociace pravděpodobně obrannou strategií těch dětí, které se nebezpečí ublížení nemohou vyhnout ani bojem ani útekem.

Z údajů o Pištově vývoji jsem mohl mít pouze hypotetickou představu o obranných strategiích, které vůči ubližování otcem používal. Od matky jsem však věděl, že se s otcem nejednou konfrontoval. Pokud konfrontace s agresivním otcem probíhala v kontextu násilného konfliktu rodičů jejím cílem nemusela být primárně obrana před vlastním ublížením, ale oidipická touha vypořádat se s autoritou otce a dosáhnout pozice hrdiny, výlučné mužské autority v rodině. Skutečným oidipickým vítězem se Pišta stal doopravdy tehdy, když jeho otec umřel. Sebevražda otce mohla být v jeho mysli spojena s řadou nevědomých fantazií, včetně hlubokých výčitek za vědomá i nevědomá přání otce se zbavit a zaujmout jeho místo po boku matky. Pocit viny za tragické oidipické vítězství v něm mohl vyvolávat abstraktní kastracní strach. Z důvodů neohraňovanému kastracní strachu se pocitů viny potřeboval zbavit, což realizoval patrně tím, že je projikoval na matku. V jeho projektivní obranné fantazii se matka mohla stát vinníkem smrti otce, osobou, která ho definitivně měla připravit o otce. Byla to také osoba, od které se neodvolatelně potřeboval emočně i sociálně separovat.

Určitou konsolidaci ve vztahu k otci mu také nabídla nevědomá identifikace s jeho obrannými mechanismy. Fyzické napadání matky, prosazování své vůle prostřednictvím násilí, hádky a odmítání podřizovat se autoritám, byly „tátovy“ prostředky, které v adolescenci měly sloužit k dosažení větší nezávislosti na matce a pravé mužské identity. Bohužel to byly prostředky riskantní a nefunkční, tak jako bylo riskantní a nefunkční jednání jeho otce. Bylo to však zřejmě jediné věrohodné mužské jednání, které Pišta mohl během života internalizovat.

b) Psychoterapeutická sezení

V prvních týdnech spolupráce se Pišta viditelně a věrohodně snažil, veškeré hranice dodržet. Sice se doma neučil, ale chodil pravidelně do školy a také ke mně na konzultace. Povídali jsme si o všem, co ho zajímalo, v čem se cítil dobrým a kompetentním. Na spoustu věcí měl jasný názor a dokázal ho i patřičně odůvodnit. Zajímal se o sport, nejvíc o fotbal, byl příznivcem místního fotbalového mužstva a nenáviděl Spartu Praha. Měl strach ze „skinů“, kteří jeho a kamarády pravidelně napadali a už několikrát i zmlátili. Nadával na policisty, kteří tomu jen přihlíželi, a nevěřil, že by ho kdokoli z nich ochránil, když ho budou znovu mlátit. Strach z napadení byl jedním z důvodů, proč se obvykle zdržoval v přítomnosti jiných „kámošů“. V partě jich bylo asi osm, nejstarší z nich byl asi šestnáctiletý kluk, který žil od čtrnácti na ulici. Na ulici byla zábava, protože se pořád něco dělo. Kamarádi za ním stáli a

byli ochotni ho bránit, kdyby mu nějaký „nácek“ ubližoval. Společný čas trávili v oblíbené hospodě, chodili do heren „na automaty“, na fotbalové zápasy anebo se jenom tak „flákali“ po městě. Byli tam lidi, kterých si vážil a kteří si vážili jeho. Záleželo mu na tom, co si o něm myslí a přál si patřit mezi ně. Velkou autoritou byl nejstarší kluk, i když se občas pohádali, vzájemně se „brali“. Ve společnosti kluků z party se cítil lépe, než doma. Doma byla „otrava“. Máma po něm pořád něco chtěla, aby si uklidil, udělal úkoly, aby se postaral o sestru. Přiznal, že mu máma jde někdy na nervy. Hněvalo ho, že neměli více peněz, že nemohl nosit stejné věci, jako spolužáci. Jinak měl mámu rád. Věděl, že si s otcem hodně vytrpěla. Říkal, že máma s tátou se pořád o něco hádali a že to bylo „hustý“. Na otce konkrétněji vzpomínat nechtěl, odpovídal „už je to dávno“. Připadalo mi, že se současně stydí i zlobí.

Vedle pravidelných týdenních konzultací s chlapcem, jsem také zval matku. Bavili jsme se spolu o tom, čím její syn pravděpodobně prochází, co prožívá a čím v minulosti mohl projít. Sondoval jsem jak dalece může matka poskytnout synovi pevná pravidla a hranice, nezbytné pro jeho zdárný vývoj i vývoj jejich vzájemného vztahu. Maminka se sebekriticky přiznávala, že je na něj „krátká“, že si dělá co chce a srovnávala ho se svým zesnulým manželem. Znovu mě ujišťovala, že je hodný chlapec a že by potřeboval „chlapa“.

Před pátou schůzkou jsem se od matky dozvěděl, že opět nechodí do školy. Když mu to vytkla, prý na ní prý „sprostě vyjel“ a dokonce jí praštil pěstí do zad. Nevěděla jestli na konzultaci přijde, ale pohrozila mu, že na něho zavolá policii a nechá ho odvést z domova. Pišta nakonec na naši schůzku přišel, ale s velkým zpožděním. Vypadal rozrušeně a našťavaně. Po té, co se posadil do křesla, vysypal ze sebe dlouhý monolog:

„Nač jsou vlastně rodiče? Jenom ti otravují život... Můj fotr byl hajzl. V noci mně budil, abych šel pro pivo, když bylo v krámě zavřeno, tak mně klidně zmlátil. Bolelo mně to, že jsem ráno nemohl vstát do školy. Ještě mi vynadal, že jsem prý línej. Všude jsem měl modřiny. Za modřiny jsem se ve škole styděl, spolužáci se mi vysmívali, že jsem se chtěl vlastním tělem zastavit vlak. Bydleli jsme totiž vedle dráhy. Myslím si, že to jak to u nás vypadalo vědělo hodně moc lidí, i učitelé. Mlátil nás skoro denně. Nejenom mně, ale i ségru a mámu. Přišel ze služby, snědl večeři a šel rovnou do hospody. Máma ho vždycky čekala. Nemohla usnout. Někdy přišel o půlnoci, jindy až nad ránem. Vždycky byl nalitej....křičel na mámu, že je kurva, že jsme parchanti. Vyhržoval, že nás všechny postřílí. Ozývalo se to v celém baráku. Máma nás posílala do ložnice, a řekla, abychom se zamkli. Někdy jsme stihli přeběhnout předsíň a schovat se u sousedů. přespali jsme se ségrou v kočárkárně. Tehdy jsem fotra nenáviděl. Nejraději bych se mu nějak postavil a rozbil mu ten vychlastanej ksicht. Štvalo mě, že nejsem dost silný, abych mámu ochránil....Párkrát jsem si to s ním rozdál.... Když jsme se ráno vrátili od sousedů anebo z kočárkárny, táta už byl v práci. Byt byl uklizený, jakoby se nic nestalo.....navenek jsme byli normální cikánská rodina.....Občas jsem se mámy ptal, proč se s otcem nerozvede, říkala, že táta je prý hodný, že nás má rád, jenom to neumí dát najevo. Tvrdila, že za všechno mohou jeho kamarádi, kteří ho tahají do hospody a on je nedokáže odmítnout.... Nepotřebuji rodiče...seru na ně, poradím si sám. Když mně chytanou, dají mně do pasťáku, ale Pepa říkal, že i odtud dá utéct....“.

Když skončil, cítil jsem hrůzu nad tím, čím vším musel projít a zároveň úlevu, že mi to byl schopen takhle „vyblít“. Nepřímo jsem se ho zeptal, co ho tak vyvedlo z míry, tak našťvalo, že se mu náhle otevřely staré rány. Zamyšleně se koukal před sebe, bez toho aby mi odpověděl. Víckrát už ke mně nepřišel. Od matky jsem se dozvěděl, že den před naší posledním setkáním utekl z domova.

Pokud u adolescentů více než u jiných věkových skupin hrozí, že budou své vnitřní konflikty odehrávat mimo terapie, o Pištovi to platilo dvojnásobně. Nebyly to však jeho vnitřní hranice, ale zejména nedostatek vnějších hranic, které by možnost riskantního sebedestruktivního agování omezily na minimum. V kontextu historických a současných selhávání dospělých autorit se jeho útěku z domova a z terapie se tak dalo rozumět jako

výrazu narcistické omnipotence. Stav, kdy se dospívající rozhodne, že žádné rodiče nepotřebuje, že „to“ zvládne sám.

Prožitek vztahu s kontejnujícím, bezpečným vnějším objektem, který jsem se mu během intervencí pokoušel zprostředkovat, se v konfrontaci s vnitřní „psychickou“ a vnější „sociální“ realitou ukázal jako příliš křehký a neudržitelný. Otázkou zůstalo zda děti a adolescenti v Pištově kůži mají v českých podmínkách vůbec šanci, podobný vztah kontinuálně a konsistentně zažívat.

Pod tlakem nepříjemných protipřenosových pocitů, především pocitů lítosti, zbytečnosti a bezmoci, kterými mně Pišta svým útekem projektivně „obdařil“, jsem byl ochoten uvěřit tomu, že moje intervence měla pro něj přece jen nějaký smysl. Snad v něm dál existuje ve formě „drobného“ pozitivního introjektu, který se mu v lepších časech bude hodit.

Závěr

Případ tohoto mladého chlapce je jeden z mnoha, který se mu za dobu své praxe podařilo zaznamenat. Problematika násilí či zneužívání v rodině se samozřejmě zdaleka netýká omezené etnické či sociální skupiny, ale v případě Romů lze pasivitu odpovědných institucí ilustrovat nejlépe. Příklad také ukazuje, v jakých složitých podmínkách se poskytuje kvalifikovaná pomoc obětem týrání v našem kraje. Ať už jsou to děti české nebo romské, děti které jsou ze slušných či problematických rodin, děti které sportují anebo zpívají v sborech, emoce, s kterými se v konfrontaci s jejich ublížováním budeme setkávat budou velmi bolestivé. Jako psychoanalyticky orientovaní terapeuti však budeme vědět, že strach, hněv, bezradnost, lítost či bezmoc jsou emocemi, které nám pomohou lépe jim porozumět a přijmout jejich traumata. Tak aby s nimi nebyly samy.

Děkuji za pozornost

MUDr. Peter Pöthe
psychoanalytická psychoterapie dospělých a dětí
Plaská 7, Praha 5-Ujezd

9.9.2006